

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

„Hajkakan spjurk.” Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében a 17–19. században

Az örmény származású, erdélyi Ávedik Félix 1921-ben megjelent metaforikus, meglehetősen patetikus hangvételű írásban mutatja be a hazai örmények jelenlétét a magyar társadalomban. „Amikor vérzivataros korszakok vonultak a magyar történelem felett, amikor az egyes népelemek az általános zavart saját javukra akarták kiaknázni, az örménység szilárdan és tántoríthatatlanul állt a jog és törvényesség mellett” – fogalmaz a szerző (Ávédik 1921: 7). Hogyan jutott el a Kárpát-medencébe 17. században betelepülő kaukázusi népcsoport alig 200 év után egy olyan szintű integrációra, amelynek saját, magyarnyelvű irodalmi öröksége maradt fent, ugyanakkor a szerzők az örmény származási tudatot olyan hangsúllyal emelik ki, amelyben az örménység a többi magyarországi etnikumokhoz képest sokkal inkább tiszteli a jogot és a törvényt. Az örmény mivoltához ekkor már nem az örmény nyelv tartozott, sokkal inkább a vallás, az Aniból való származási tudat, a rokonsági érzés a középkori örménységgel, jöllehet egyes kutatások napjainkban már kétségbevonják az erdélyi örmények egykori Aniból való érkezését.¹

A címben szereplő *spjurk* (tudományos átírásban: *sp'yur'k'*) diaszpórát vagyis szórványt jelent, amely él a köznyelvben is, de tudományos fogalomként is használatos (Haj Gaht'ašxarhi Patmut'jun 2003: 20–40). Az örmény kivándorlásnak a „spjurk” szakirodalmá szerint mindig több

1 Jelen írás egyes részei az alábbi helyeken megjelentek: Kovács 2006a, Kovács 2006b, Kovács 2007.

oka lehetett, fő okként általában a gazdasági, politikai vagy társadalmi állapotok megváltozása állt, amelynek következtében emberek csoportjai kerestek maguknak új hazát. Az ilyen jellegű kivándorlások különösen tipikusak voltak Örményország krisztianizációját követően, a szeldzsuk-török expanziót követően vagy éppen a 20. század eleji örmény népirtás során. Emellett oka lehetett a kivándorlásnak bizonyos természeti csapás is, így például egy földrengés. A diaszpórának mindig meg voltak és meg vannak a saját intézményei, iskolái, folyóiratai, amelyek egyházi vagy kulturális szerepet töltenek be. Másik kulcsfontosságú szó az örmény diaszpórakutatásban, *galt'avajr* illetve *galt'ofax* amelyet kolóniaként lehet magyarázni, vagyis a diaszpóra egy konkrét településen realizálódott részeként. Sok esetben az örmény diaszpórák története az armenológiában az örmény kolóniák történetének kutatásával egyezik meg. Mindezek mellett az örmények anyanyelvükön saját maguknak „háj”-nak nevezték, amelyből kialakult a „Hájasztán” szó, ami örményül annyit jelent Örményország. A fogalommagyarázat következtében nem nehéz így kitalálni, hogy a főcím „hajkakan spjurk” szókapcsolata örmény diaszpórát jelent, amely annak ismertetőjegyeivel Erdélyben a 17. századtól fogva jelen volt.

Érdeemes feltenni azt a kérdést is, hogy az Erdélybe betelepülő örményeknek milyen lehetőségei voltak a 17–18. században ahhoz, hogy Erdélyben, mint az önálló és komplex kárpát-medencei régióban a diaszpóra intézményeit kialakíthassák és ennek következtében a viszonylag kis népességű népcsoportban a „haza érzése” kialakuljon. Egyáltalán kialakult-e, illetve milyen kompromisszumokkal? E tanulmány a kérdésre való választ szem előtt tartván elsősorban egyháztörténelmi és kultúrtörténelmi adatok felhasználásával az erdélyi örmények kárpát-medencei beilleszkedéséhez, ugyanakkor a más örmény diaszpórákkal való korabeli kapcsolataikhoz kíván némi támpontot adni.

Ha az erdélyi örmények társadalmát illetve egyházát vizsgáljuk a 17–19. században, könnyen észrevehetjük, hogy az a korabeli Kárpát-medencéhez gyorsan és hamar alkalmazkodott: kiváltságolt nemesi réteg, örmény vezetés alatt lévő szabad királyi városok, adót fizető lakosság, az erdélyi püspökséghez tartozó katolikus plébániák mind a gyors és sikeres integrációt jelentették (vö: Schünemann 1933, Pál 1997, Pál 2000, Pál 2006).

Unió Rómával

Az örmények gregoriánus-örmény keresztényként vándoroltak be Erdélybe. A vallásalapítót, Világosító Szent Gergelyt – akiről a vallást gregoriánusnak nevezik – a második „világosítónak” tartják számon az örmények, Szent Bertalan és Tádé apostolok állítólagos örményországi tevékenysége után. Világosító Szent Gergely keresztelte meg III. Trdat örmény királyt (298–330), amely után az örmény nép is felvette a keresztény hitet,² így a kereszténység mint államvallás az Örményországban már korábban megjelent mint nyugaton, Európában. Az arianizmussal szemben kiálltak az örmények 325-ben a nikaiai egyetemes zsinaton. Kapcsolatba kerültek a monofizitizmussal, a monofizitizmus elméleti megoldását létrehozó khalkedóni egyetemes zsinaton 451-ben azonban nem tudtak részt venni az örmények, a szasszanida perzsák ellen épp kirobbant nemzeti felkelés miatt. Bár egységesen sem nem tagadták sem el nem fogadták ezután a monofizitizmust, egyházuk gyakorlatilag a dvin-i nemzeti zsinaton (505–506) fogadta el a kelet-római császár Henotikon-rendeletét, ezzel gyakorlatilag hallgatólagosan elutasította Khalkédónt (Meyendorff 2001: 143–148).

A katolikus egyház részéről rendszeresen történtek próbálkozások az örményekkel való unióra, azonban mindig csak részeredményeket értek el. Ilyen volt az 1307-ben megkötött Sis-i unió, azonban az örmények ezt 1314-ben visszamondták (Krause–Müller hrsg. 1979 IV: 52). Ugyanígy, a ferrara-firenzei zsinaton, 1439. november 22-én az örmények uniót kötöttek a katolikus egyházzal, amelyben tisztázták a korábbi tévedéseket, gyakorlatilag azonban ehhez az unióhoz nem csatlakozott valamennyi örmény közösség (Vries 1963: 67–69).³ A 17. század kapcsán megemlítendő a lemergi unió is, amely Nikol Torosowicz és Vardan Hunanian lemergi örmény érsekek segítségével a Galíciai örmény közösségek Rómával való egyesülése volt (Petrowicz 1950, Kovács 2008).

Az Erdélybe bevándorolt örmények a lemergi örményekhez hasonlóan unióáltak, bár ez Erdélyben a 17. század utolsó harmadában történt meg,

2 Örményország krisztianizációját az armenisták általában 301-ben jelölik meg, azonban a különböző tényezőket figyelembe véve mára több elmélet is kialakult ennek lehetséges időpontjáról, amelyek a 4. század különböző szakaszait jelölik meg a megkeresztelkedés időpontjául. A kérdésről bővebben: Krikorian 2002: 25–28.

3 A zsinat örményekre vonatkozó szövegei: Hoffmann 1935a.

hamar az Erdélybe történő letelepedés után. Ehhez Oxendio Virziresco⁴ nevét kell elsősorban megemlíteni, aki a Moldvai Fejedelemség területén Botosan városban született 1655 körül, ahonnan 15 évesen ment Rómába, a Propaganda Fide kollégiumába, a „Collegio Urbano”-ba tanulni.⁵ Innen 1685 októberében küldték Erdélybe. Virziresco vezetésével az örmények rendszeresen imádkozták a vesperást, magyarázta a népnek a katekizmust és minden vasárnap prédikált. Vardan Hunanian (1686–1715) lebergi örmény katolikus érsek segítségével az erdélyi örmények 1689-ben levelet küldtek Cantelmi lengyel nunciának hogy valóban akarják az uniót. Ezután küldöttség is ment Lembergbe, azonban nem találták ott a nunciust, így Lembergől Virziresco útnak indult Varsóba, hogy az unióról tárgyalásokat folytasson (Petrowicz 1988: 86–87). A csatlakozás feltételül az örmények azt kérték, hogy saját maguk választhassák püspökeiket (jus electionis vagy jus eligendi), ezt a kérést azonban a katolikus klérus nehezen fogadta.⁶ 1690. október 2-án és 3-án VIII. Sándor pápa (1689–1691) két breve-t adott ki, amelyekben kinevezte Oxendius Virzirescot aladiai címzetes püspöknek és az erdélyi örmények vikáriusának (Petrowicz 1988: 94).

Virziresco tevékenységéről meglehetősen ellentmondásos képet kapunk, lekipásztorként nagyon sok ember megszerette, azonban püspökként és egyházszervezőként erőszakosnak, szigorúnak tartották, sok elővigyázatatlanságot követett el (Petrowicz 1988: 95). Ezt mutatja a források egy

4 Neve számos variációban ismert, tanulmányunkban az ő általa aláírásként használt „olaszos” variánst használjuk.

5 A katoliktól eltérő vallási közösségek fontos szerepet játszottak a római katolikus egyház tevékenységében, az egyház missziós tevékenységének célcsoportjait képezték. A 17. századtól az 1622-ben alapított, Rómában székelő „Sacra Congregatio de Propaganda Fide”-nek (magyarul: Hitterjesztés Szent Kongregációja) illetékességi körébe tartozott a világ misszióinak felügyelete. A Kongregáció levéltárát vizsgálva könnyen észrevehetjük, hogy a pápa hatalma át tudta fogni a missziók segítségével az egész akkor ismert világot, az erdélyi missziós állomásokra is eljutott Róma parancsa ugyanúgy mint mondjuk Tibetbe vagy Kínába (Tóth 2004: 844–845).

6 A püspök nép általi választása az örmények vallásának ősi eleme. Az örmény egyház „alkotmánya” ugyanis demokratikus, arisztokratikus és monarchikus elemeket egyesít, azonban a laikus hívők sokkal nagyobb mértékben részesedtek az egyház vezetésében, mint a többi keleti egyházakban. Egyes teológusok szerint az egyházi hatalom nem a klérus, hanem a nép kezében van. A nép választja papjait, többnyire a kézműves és a munkás rétegekből. A püspököket ugyanígy a nép választja a vardepet-ek, azaz a szerzetes doktorok rétegéből. A püspökök és az egyes egyházmegyék által delegált világiak választják az érsekek közül a katolikoszt. A kérdésről bővebben: Heiler 1971: 375, 379.

része is. A Bécsi Nunciatura Levéltárában, Rómában⁷ található például egy levél, amelyet 3 erdélyi örmény lekipásztor írt 1698-ban, ebben Virziresco tevékenysége ellen foglaltak állást és türannosként, zsarnokként szóltak róla.⁸ Virziresco hirtelen és titokzatos halála érdekes kérdéseket vet fel. Bécsben halt meg, 1715. március 10-én. A Propaganda Kongregáció történeti levéltárában található jelentés szerint – amelyet a Propaganda Fide növendéke, Ludovicus Moscheros írt Bécsből néhány nappal később, március 13-án – a püspök halála meglepte a bécsi udvart is, éjjel beszállították őt a Szent János kórházban és az egyház előírásai szerinti szentségeket is megkapta, segíteni azonban már nem tudtak rajta (Petrowicz 1988: 103–104).⁹

A Római Katolikus Egyházzal követő uniót követően Erdélyben örmény rítusú római katolikus vallásról lehet beszélni, amelyet röviden örmény katolikusnak hívnak. Hitrendszerében a katolikus tanokat követi, azonban liturgiájában az örmény nyelv és örmény liturgikus hagyományok a meghatározóak. Erdélyben négy örmény rítusú katolikus egyházközség alakult ki a 18. század folyamán: Szamosújváron, Erzsébetvárosban, Gyergyószentmiklóson és Csíkszépvízen.

A diaszpórák közötti érintkezés

A vallási unió gyakorlatilag a Kárpát-medence társadalmába való beilleszkedés egyik feltétele volt. Természetesen az unió nem mehetett egyik napról a másikra, az apostoli örmény vallásról az örmény rítusú római katolikus vallásra való áttérés a püspök uniójával kezdődött, évtizedeknek kellett eltelnie ahhoz, hogy a nép is átvegye az új tanokat. Ezzel

7 A Bécsi Nunciatura levéltárában a 196-os kötet *Miscellanea Rerum Armenicarum* címet viseli. A kötetre Wagner 1957–1958 alapján bukkantam, amely bemutatja az állományt és az egyes kötetekről is ír röviden.

8 ASV Arch. Nunz. Vienna vol. 196. fol. 181rv. „Estratto della Supplica di tre Sacerdoti Armeni di Transylvania in data di 20. Febr 1698. Contro il Vescovo Oxendio.”

9 Az eredeti levél: Archivio storico della Sacra Congregazione per l’Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (Roma) (APF), Scritture originali riferite nelle Congregazioni Generali (SOCG) vol. 598. fol. 267r–268v. A Propaganda Fide Generális Kongregációja is tárgyalta az ügyet *Morte di Mons. Oxendio Virziresco vicario Apostolico degli Armeni di Transylvania seguita in Vienna* címmel. Tehát ők is kiemelték a halál titokzatos, titkos voltát. Az ülésen született jegyzőkönyv: APF ACTA vol. 85. fol. 169rv.

párhuzamosan közösségi szinten kiszakadtak az örmények „közösségi hálójából”, vagyis más örmény diaszpórák, kolóniák közösségével egyre kevésbé tartottak kapcsolatot. A gazdaságtörténészek feladata, hogy bemutassák, vajon a távolsági kereskedelem révén az egyes örmény kereskedők hogyan ápolták tovább a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat például moldvai örmény kereskedőkkel, illetve a távolsági kereskedelemben milyen módon vettek részt.¹⁰ Szongott Kristóf monográfiájában ír arról, hogy a kereskedelmi kapcsolatok kelet felé tovább éltek a letelepedés után, ennek intenzitását és időbeli kiterjedését azonban nem tudjuk meg. „A hazai örmények a beköltözés után is még sokáig kapcsolatban állottak a külföldön maradt örményekkel. Ime egy eset! Gika Gergely, Moldova fejedelme Jászvásárról átír a tanácsnak; ez átíratban azt mondja, hogy a Szamosújvártlakó Thomas (Thumán=Tamás, Tamási) jókora összeggel tartozik a botusáni Tanasy (Athanasius=Hárága, Haraga) és Juon (Hánko, Hánkovic) nevű örményeknek; azért kéri a városi hatóságot, hogy ez a nemzetközi jog és igazság értelmében kényszerítse adost tartozásának törlesztésére.” (Szongott 1901 II.: 316).

A kereskedelem emellett a nyugati irányú kapcsolataikat is nagyban meghatározta. Szongott Kristóf például lipcsei, bécsi, prágai, brnoi irányú mozgást említ a 18. század első felében. „Ezen hazából Lipsza és Vlatislava felé nagyobbára folyo commerciumot a Péncznek Cirkulasiojára nézve szándékozáva Kegyelmes Aszszonyunk maga örökös Tartományira által vitetni Bécs, Prága vagy Brünn felé; committáltatik Kegyelmeteknek Praesentibus; hogy ezen dologról mi uton modon lehetne a Guberniumnak alázatos Informatioját minél hamarébb submittálni el ne mulassa cum debita huc concurrentium Circumstantiarum explanatione...” (Szongott 1901 II.: 316–317).

Természetesen Erdélyen belül is volt az örmények között kohézió, jóllehet a közösségeik meglehetősen távol voltak egymástól, ennek ellenére mégis lehet egy egységes erdélyi örmény társadalomról beszélni. Az egymás közötti kapcsolatokról, a kapcsolatok alapjairól így írt Szongott Kristóf: „Azért, habár a magyar-örmények nagyobb számmal négy különböző helyen (Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyó-Szt-Miklós és Csik-Szépvíz) telepedtek le, mégis gondoskodtak érintkezési összekötő kapcsokról is. Ilyen kapcsot képezett: az örmény egyház, a közös nyelvjárás (die

¹⁰ Az újkorban Európa és Ázsia között az örmények fontos szerepet töltöttek be a gazdaságban. Ehhez fontos adatokat szolgáltat: Troebst 1993, Troebst, 1998.

Mundart, der Dialekt, der Sprachgebrauch), a kölcsönös kereskedelem, az Ipar terén pedig a szattyángyártás, a rokonság, a nemzetiségi szeretet, a kiolthatatlan rokonszenv [...]. Ha nagyritkán öröm érte valamelyiket, a többiek is részesültek abban és ha csapás sujtotta egyiket, egyedül csak örmény testvérei segítettek rajta...” (Szongott 1901 II.: 270–271).

Míndezek mellett az egyházi szellemi elit segítségével, főleg a misszionáriusok tevékenysége folytán az erdélyi örmények gyakorlatilag a 18. század végéig kapcsolódtak ahhoz a szellemi közegehez, amely az egyes uniált örmény közösségeket összekapcsolta. Az erdélyi örmények közösségei tehát eszmetörténeti szempontból kapcsolatban álltak a kelet-európai (például Krím), délkelet-európai (például Belgrád,¹¹ Pétervárad), konstantinápolyi, kisásziai (például Erzurum), galíciai (például Lemberg, Stanislawow), római, velencei közösségekkel illetve teológiai iskolákkal. Szellemi síkon tehát továbbra is volt így érintkezés az ázsiai és európai örmény diaszpórák között. Jelen tanulmány keretei az egyes uniált örmény kolóniák és régiók bemutatását nem teszik lehetővé, ugyanakkor röviden illendő bemutatni azokat az intézményeket és személyeket, akik összekötő kapcsot jelentettek Erdély és a megnevezett területek örmény diaszpórái között.

Intézményi szinten a már említett Sacra Congregatio de Propaganda Fide érdemel említést, valamint az egyes szerzetesrendek. A Fratres Unitores (vagyis „Egyesült testvérek”) rendje egy 13. századi domonkos alapítású szerzetesrend volt, az első rendházaik Konstantinápolyban, Kaffában, perzsa és örmény területeken, például Erzurum-ban voltak. Azok a hibapontok, amelyek „Errores et abusus inter armenos vigentes” vagy „Errores et abusus ecclesiae armenae” címmel korszakunkban a 17. század végén, 18. század elején nagyon is jelentős szerepet töltöttek be Erdélyben és több uniált örmény közösség életében is, azok innen a 14. századból erednek és a Fratres Unitores munkássága során alakultak ki. Eleinte még százon felül voltak a gregoriánus vallású örmények hibái, a 18. századra, például amikor Mártonffy György bepanaszolta őket Rómában, csak 13 pont szerepel belőlük (vö. például Nilles

¹¹ Több alkalommal találunk olyan leveleket, amelyben a Velencéből Erdélybe tartó, vagy onnan visszafelé utazó misszionárius épp Belgrádból vagy 'Neoplántáról' ír levelet. Ezzel kapcsolatban említeném Bajtay erdélyi püspök 1764-ben, Szebenben kelt levelét. „Presbyterum Theodorum Medgyesi mihi a Vestra [...] commendatum Sacra Fidei Propaganda Congregatio Missioni Neoplantensi praeficiendum resolvit...” Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár (GyÉFL), Örmény katolikusokra vonatkozó iratok, jelzet nélkül.

1885: 916–919). Az erdélyi örmények kapcsán érdemes megemlíteni a domkosok által szerkesztett örmény misekönyvet, amelynek erdélyi használatát a 18. század 30-as éveiben vezették be. Ez szintén a Fratres Unitores munkásságához kapcsolódik. A szerzetesrend a 18. században már alig létezett, így mindegyik esetben sokkal inkább egy interregiolális eszmetörténeti kontinuitásról lehet beszélni, amely a Kis-Ázsiában és Kelet-Európában működő szerzetesrend teológiai és irodalmi recepcióját jelentette Erdélyben.

A Fratres Unitores eszmetörténeti kihatása mellett Erdélyben a 18–19. században a leginkább fontos szervezet az örmény uniált kultúra terjesztését illetően a mechtarista szerzetesrend volt. A velencei mechtaristáknak Khalkédónban és Konstantinápolyban volt rendházuk, a bécsi ágnek pedig Pancaldi-ban, Smyrne-ban, Aindin-ban. A mechtarista szerzetesrend megalapítója Mechtár apát volt (1676–1749). Kereskedőcsalád gyermekeként Sebastéban (a mai Sivas) született, 15 évesen a közeli Surb Nschan kolostorba került. A latin misszionáriusok – elsősorban a jezsuiták – már korán hatást gyakoroltak személyiségére, a Propaganda Fide kongregáció megalapítása után a jezsuiták alapítottak iskolát Erzurumban. Mechtár személyiségére nagy hatással volt a theatinus Clemens Galanus műve, a *Conciliatio ecclesiae Armenae cum Romana...* is, valamint azok a kéziratok, amelyeket különböző kolostorokban olvasott. Aleppóban katolizált a jezsuiták előtt. Mindezek után Rómába készült, egészségi állapota miatt azonban Ciprusig jutott csak, majd ezek után hazájába visszatérve 20 évesen, 1696. május 17-én pappá szentelték. 1699-ben lett *vardapet*,¹² 1701. szeptember 8-án pedig néhány társával együtt megalapította Konstantinápolyban saját szerzetesrendjét. Katolikus kötődését az Oszmán Birodalom fővárosában az örmények nem szívesen nézték, így nyugatra utazott és a Peloponnésoson, Methonéban megalapította az első kolostort 1703-ban. XI. Kelemen pápától 1711-ben nyert a rend megerősítést. A török-velencei háború miatt 1715-ban Mechtar kénytelen volt a renddel Velencében letelepedni, 1718-tól a San Lazzaro szigeten folytatták tovább szerzetesi életüket. Mechtár művelt és jámbor személyiség volt, az örmény népnek jelentős szellemi hagyatékot hagyott hátra: klasszikus és modern örmény nyelvtant (1727 és 1730), bibliakiadást (1736), örmény szótárt (1749).

12 A *vardapet*-nek 14 különböző fokozata van, egy cím, egy életforma az örmény-apostoli egyházban. Gyakorlatilag felszentelt szerzetes-pap, aki teológiai doktorátussal rendelkezik és bizonyos feladatokat, így tanítást végez az örmény egyházban.

Az örmény katolikus pátriárka Agagianian, Mechtár apátot az örmények „második világosítójának” nevezte (Arat 1990: 20–24).

A mechtaristák Erdélyben először Erzsébetvárosban jelentek meg, az elsők között Emánuel a „felszemű” mechtaristát kell kiemelnünk, majd a 18. században rendházalapításra is sor került. Azonban nem csak az erdélyi örménység körében voltak jelen a mechtaristák, hanem a szerzetesrend is számon tart jelentősebb rendtagokat, akik erdélyi származásúak voltak. Így Ákonz Kövér Istvánt (1740–1824), akiről a 19. században kétnyelvű, latinul és örményül írt életrajzot is kiadtak a velencei nyomdában.¹³ Ő volt a mechtarista rend első, érseki rangú velencei főapátja, gazdag irodalmi munkássága mellett szerzetesházakat létesített Asztrahámban, Rómában, Konstantinápolyban. Erzsébetvárosi megtelepedésük után Szamosújváron is le szerettek volna telepedni a szerzetesek, ezt a próbálkozást a 18. század végén a város azonban még visszautasította (Szongott 1901 III.: 59).

A Propaganda Fidehez kötődő katolikus papi szemináriumok az örmény uniált kultúra terjesztésében is jelentős szerepet játszottak. Rómában a „Collegio Urbano” nevelt erdélyi örmény növendékeket, illetve innen kikerülő papok kerültek kapcsolatba az Erdélyi örménységgel.¹⁴ Rómában tanult örmények, akik az erdélyi örménységgel valamilyen kapcsolatban álltak: Oxendio Virziresco, Verzár Lukács, Christophorus Dragomann, Sámuel Izsák, Jakabffy János (Galla 2005: 142–144). Sorger Gergely és Battyány József gyulafehérvári püspökök többször is ajánlottak örmény növendékeket a római Collegio Urbanoba felvételre. Például 1760-ban Battyány Rómába küldte tanulni Novák Pétert, aki a tanulmányok és a papszentelés után Szamosújvárott tevékenykedett (Galla 2005: 144).

1665-ben Lembergben is alapított a Propaganda Kongregáció egy missziós papi szemináriumot a görög katolikus és az örmény katolikus ifjak számára, a szeminárium rektora Clemens Galanus theatinus szerzetes lett. A Propaganda Fide Levéltárának forrásait megvizsgálva megállapítható,

13 Az életrajz így mutatja be Ákonz Kövér István származását és születését: „Natus est D. Stephanus noster in urbe Transilvaniae dicta Sanctus Nicolaus. anno Reparatae Salutis MDCCXL. XII. Cal. Decembris, appellatus in S. Baptismo Amira. Patris sui nomen fuit Gregorius ex familia Aconz dicta, cognomento Kover; Matris vero Azad ex familia Chenganosian. Antiquitatem generis, parentumque nobilitatem nec fuisse describi volumus impresentiarum, neque silentio prorsus praeterire placet, sed potius paucis complecti opportunum arbitramur.” Bővebben: Raphael 1825: 4.

14 A szemináriumok munkájáról bővegesen találhatóak levéltári források a Propaganda Fide Kongregáció római levéltárában. Ehhez fontos segédeszköz: Kowalsky–Metzler 1983.

hogy Kamjaniec'-Podil's'kyj és Lemberg mellett Kaffából és Konstantinápolyból is érkeztek növendékek „Collegio Armeno et Rutheno”-ba, tehát ideális intézmény volt a különböző örmény diaszpórák közötti eszmetörténeti érintkezéshez. 1745-ben a feltűnik az erdélyi Diodato Moldovan neve a kollégium katalógusában.¹⁵ Nem a katalógusokban, hanem egy jelentésben lehet olvasni az erdélyi Duka Kristófról, aki szintén a kollégium növendéke volt (1781), és szorgalmas diák volt – áll a jelentésben.

Az intézmények mellett az 1720-as években, Oxendio Virziresco halála után több olyan személy is említésre méltó, akik nemzetközi szinten is meghatározó személyiségek voltak.

Így például Xač'atowr Ęrzrowmec'i-t¹⁶ (1666–1740) [Khacsatur Erzurumeci], aki Mechitár apát (a mechitaristák megalapítója) „jobbkeze” volt, Konstantinápolyban született, majd Rómába került tanulni (Bardakjian 2000: 94). Teológiai doktorátussal szerzett, így a vardapet címet viselhette. Kiváló konstantinápolyi prédikációiról és hatékony missziós munkájáról szólnak a források (Hoffmann 1935b). Konstantinápolyban tevékenykedett, innen került Velencébe, ahonnan Erdélybe apostoli misszionáriusként érkezett, azonban nem maradt sokáig. Az erdélyiek nagyon marasztalták, azonban vissza kellett térnie Velencébe. Az a fajta misszionárius volt, aki a Propaganda Fide-vel való kapcsolatokat kulcsfontosságúnak tartotta, mindenről volt véleménye, gazdag jelentései, levelei Rómában a Propaganda Fide levéltárában több kötetre való anyagot tartalmaznak. Nincs arról adat, hogy Mechitár apát járt-e volna Erdélyben, mindenesetre a rendalapító közvetlen munkatársa, Xač'atowr Ęrzrowmec'i biztos ismeretekkel rendelkezett Erdélyről. Működéséről az egyetemes örmény irodalom-

15 Források a leMBERGI ÖRMÉNY–RUSZIN KOLLÉGIUMBAN tanult papnövendékekről: Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione del Popolo o de „Propaganda Fide” (Roma) (APF): Scritture riferite nei Congressi (in weiterhin: SC), Collegi Vari, Vol. 2, f. 176r – f. 677vt. Ezek az oldalakon 1680-tól 1772-ig lehet a szeminaristák neveit, életkorát, származását nyomon követni. 1709-ben 13 örmény és 2 rutén növendék volt a Szemináriumban (fol. 227r), 1760-ban a 25 szeminaristából már csak 9 volt örmény (fol. 666.). A 17. században többnyire még csak galíciai és podóliai örmények nevelkedtek a szemináriumban, 1722-ben már található konstantinápolyi örmény is. 1746 és 1759 között erdélyi örmények is találhatóak a névsorban, így például: „Diodato Moldovan di Somollivaria (in Transilvania)”, de Duka Kristóf tanulmányait is nyomon lehet követni. Ugyanebben a kötetben a kollégium lerása és története is megtalálható a kezdetektől 1795/97-ig (fol. 40r-fől 57r.).

16 A forrásokban sok helyen Cacciadurus Arachiel-ként szerepel.

történet is beszámol, ugyanis angol valamint latin nyelven is írt filozófiai, teológiai, vallási és erkölcsstani témájú könyveket.¹⁷

Egy jó évtizeddel később a galíciai örmény katolikus misszionárius, Stephano Stephanowicz Roszka (Kamenitsasi, Step'anos Step'anosean) járt Erdélyben. Roszka 1670-ben született Kameniec-Podolskiban, egy örmény gregoriánus pap fiaként. Oxendio hittérítői tevékenységének köszönhetően áttért a római katolikus hitre, majd Vardan Hunanian leMBERGI örmény katolikus érsek 1691-ben Rómába, a Collegio Urbanoba küldte tanulni. 1700-ban szentelték pappá, római tanulmányai után Roszka 1704 elején érkezett meg Lembergbe, ahol Vardan Hunanean megbízta, hogy vegye át a stanislawowi örmény főplébánia irányítását. Stephano Stephanowicz Roszka is ideális kultúraközvetítő személy volt, hiszen jól ismerte mind az erdélyi mind a galíciai örmény diaszpórákat. 1729-ben Erdélybe küldte őt Tobia Augustionowicz leMBERGI örmény érsek apostoli vizitációra. Roszka ekkor magával hozott egy örmény kéziratos rituálét, amelyet az Erdélyi örmények használatára kifejezetten Lembergben készítettek. A kézirat jelenleg a Vatikáni Könyvtár Codices Vaticani Armeni kéziratai között található.¹⁸ A kötet Tobia Augustionowicz leMBERGI örmény katolikus érsek 1728-ban keltezett levelével kezdődik, ebben megemlíti Stephano Stephanowicz Roszka tudományos tevékenységét a kézirat elkészítésére vonatkozóan. A rituáléban főleg az egyes szentségekre és szentelményekre vonatkozóan találhatóak szabályozások és előírások. Szongott Kristóf szerint az erdélyi örmény nép 1732-ben kért engedélyt ahhoz, hogy kéziratos rituáléjukat Velencében kinyomtathassák. Véleményem szerint ez a rituálé a Roszka által hozott rituáléval egyezik meg, amely által egy működő modelljét látjuk a régiók és diaszpórák közötti szellemi kapcsolatoknak. Erdélyi útja során Roszka plébániai társaságokat alapított, amelyek a 18. századi, 19. század eleji canonica visitatiókban is mint jövedelemmel rendelkező társaságok szerepelnek.¹⁹ Ez az időszak nagyon kritikus volt az erdélyi örmény felekezet életében, így Roszka a társulatok alapításával igyekezett a katolicizmuson keresztül történő összetartozás

17 Megjelent munkái: Xač'atowr 1696, Xač'atowr 1700, Xač'atowr 1709/1736, Xač'atowr 1710, Xač'atowr 1711, Xač'atowr 1713, Xač'atowr 1729–1734, Xač'atowr 1733, Xač'atowr 1736

18 2004-es római kutatómunkám során figyeltem fel erre a hungarica vonatkozású kéziraatra 9 másikkal együtt (vö: Tisserant 1927, valamint ehhez kapcsolódik Nagy 2007).

19 Ilyen a Világosító Szent Gergelyről elnevezett plébániai kongregáció Erzsébetvárosban, Szamosújvárott (vö: Horváth 2006).

érzését is erősíteni az örményekben. A kongregációk elnevezései pedig nagy hasonlóságot mutatnak az ekkor Lembergben és Konstantinápolyban működő kongregációkkal, így ebben az esetben is egyfajta régiók közötti eszméletörténeti kapcsolatról lehet beszélünk.

A 18. század második felében a kultúra közvetítése elsősorban az erdélyi származású, Rómában tanult örmény papokon keresztül történt meg. Tehát már nem a régiókat járó, utazó misszionáriusok tevékenysége volt ekkor a meghatározó. Ez nyilván az örmények interregionális szellemi kapcsolatait tovább gyengítette, ugyanakkor jelzi, hogy egy stabil egyházi szerkezete volt ekkor már a 18. században az erdélyi örmények egyházának.

Dániel Mihály Erzsébetvárosban 1734-ben lett plébános, ő is járt Rómában, tevékenységének eredményeképp a Gergely-féle naptár teljesen alkalmazottá vált a településen, 1766-ban halt meg (Ávédik 1896). Utóda Karácsonyi János, Rómában a Propaganda Fide kollégiumában tanult, 1766-tól volt a város plébánosa. Az ő idejében nagy számban telepedtek le Csikszépvízen gregoriánus örmények, akiket ő unióztatott. Őneki, valamint két utódának: Patrubány Antalnak, Kabdebó Jánosnak a possessor bejegyzése szerepel e legtöbbször az erzsébetvárosi örmény könyvtár régi nyomtatványain, amelyek jelentős része külföldről, Rómából és más itáliai városokból érkezett. Nem vonhatjuk kétségbe tehát kultúraközvetítő szerepét, azonban ez az interregionalizmus helyett inkább egy sajátos, Róma–Erdély közötti közvetítő szerepet jelentett. Szamosújvár esetében Korbuly Kelemen tevékenysége érdemel említést, aki 1746-ban született, szintén Rómában tanult, 1791-ben szamosújvári főesperessé és tiszteletbeli kanonokká nevezték ki illetve választották meg, 1810-ben halt meg.

Galanus és Villotte: Az örmény katolikus unió irodalma a Kárpát-medencében

Az örmény uniót diaszpórák közötti egyházi kapcsolatokat vizsgálva, annak lenyomataként az irodalmi értékek „transzfer”-jét fontos értékelni, vagyis lett-e kultúrtörténeti eredménye az adott diaszpórában, hogy a különböző személyek illetve intézmények érintkeztek egymással? Az erdélyi örményeket vizsgálva határozott igen-nel lehet felelni a feltett kérdésre, mert a Kárpát-medencében gyakorlatilag unikális értéket jelentő örmény

irodalmiság jelenik meg az erdélyi örmény kolóniákban, amely végül egy sajátos kárpát-medencei örmény könyvkultúrát eredményez. Ennek illusztrálásához az alábbiakban két szerzőt emelek ki, mindegyik a 17–18. századi örmény uniót missziók kiemelkedő alakja volt.

Az uniót örmények teológiai irodalmát Clemens Galanus alapozta meg, aki theatinus szerzetes volt, az örmény unió okmányok kiadása kötődik nevéhez. A *Conciliationes ecclesiae armenae cum Romana* című teológiai értekezését a római Propaganda Fide, 1650–1661 között több kötetben adta ki, örmény és latin nyelven. Itáliában, Sorrentóban született a 17. század elején és Lembergben halt meg 1666-ban. 1636–1644 között Grúziában, Örményországban és Konstantinápolyban volt misszionárius, majd a Propaganda Fide római kollégiumának „docense” lett. 1663-tól Lembergben tevékenykedett. Gazdag hagyatéka, levelezése, jelentései több kötetet tesznek ki a Propaganda Fide római levéltárában. Tevékenységéről olyan adatot is sikerült találni, hogy nyugat Grúziába induló kapucinusok úttervét Clemens Galanus írta meg (Eszer 1972). Munkái megtalálhatóak mind a szamosújvári, mind az erzsébetvárosi, mind a gyergyószentmiklósi örmény plébániai könyvtárakban.²⁰

Nem járt Erdélyben, de a vizsgált korszakban élt Jacobus Villotte, aki francia származású jezsuitaként a 17. század végi, illetve a 18. század eleji örmény missziószervezés irodalmi programjának nagyformátumú alakja volt. 1656. november 2-án született és 1743-ban halt meg. A Jezuita Rend parancsot adott neki, hogy menjen Kínába, azonban egy eddig kevésbé ismert úton, a török és perzsa területeken keresztül, ezt az útvonalat ugyanis korábban a jezsuiták nem tudták végigjárni, így Villotte feladata lett volna ezt felfedezni. 1688. szeptember 25-én szállt hajóra Marseille-ben, ahonnan Ispahaniba több mint egy évvel később 1689. október 16-án érkezett meg. Többször is kísérletet tett, hogy elérje innen utazása végcélját, Kínát, ezek azonban eredménytelenek maradtak. Végül visszatért Ispahaniba, ahol 12 évig működött és nagy buzgalommal tanulta az örmény nyelvet. Több helyen is megfordult, leveleiből – amelyeket Rómába küldött és

20 Erzsébetvárosban például az alábbi művei szerepelnek a megjelölt possessorokkal: (1.) Klemés Galanos: *Miabanowt' iwn Hayoc' Surb Ekelecwoyn end mecí surb Ekelecwoyn Hrovmay, afajin hator.*/ Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana, Pars prima historialis. Romae, Typis Sacrae Congregationis De Propaganda Fide, 1690. Pos. 1: Minas [T'orosean]., Pos 2: Antonius Porunb/ örm. Ter Borunp.; (2.) Klemés Galanos: *Miabanowt' iwn Hayoc' Surb Ekelecwoyn end mecí surb Ekelecwoyn Hrovmay, erkrord hator/ masn erkrord/* Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana, pars altera/ to-mus secundus. Romae Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, anno 1661 Pos. Ex libris Cleri Elisabetopolitani.

fennmaradtak – kitűnik, hogy Konstantinápolyban és Erzurumban is tevékenykedett. Műveit a Propaganada Fide adta ki Rómában az 1710–1720-as években. A rendtörténet 9 munkát tart számon tőle, amelyek közül több megtalálható az erdélyi örmény könyvtárakban is, sok esetben duplum példányban (Kovács 2006b: 667–677).

Kulturális reneszánsz

Integrációjuk annyira jól sikerült, hogy az erdélyi örménység a 19. század végére szinte teljesen elmagyarosodott. Értelmiségi rétegük azonban talált ideológiát, amelynek eredményeképp megpróbálták az örmény öntudatot feléleszteni. Az ideológiát armenizmusnak nevezték, az eredményt pedig saját történetük feldolgozása, örmény iskolák, árvaházak alapítása, az önálló erdélyi örmény katolikus püspökség felállításának gondolata, folyóirat és múzeum alapítása jelentették.

Mi volt az ideológia fő mondanivalója? Politikai szemszögből a magyar nemzethez sorolták magukat, kulturális értelemben viszont örménységhez tartozónak érezték magukat. Hangsúlyozták örménységük az Ararát és Noé történelembéli jelentőségével, a világon elsőként krisztianizáló nép sajátos küldetésstudatával, ugyanakkor a magyar történelemben (például az 1848–1849-es szabadságharc magyar-örmény hősei) való jelentőségüket is kiemelték (Nagy 1994–1995).

Az armenizmus örménység-képében nagy szerep jut azoknak a tulajdonságoknak, amelyek az örményeket szimpatikussá teheték a magyarok szemében. Az alkalmazkodás képességét, a hűséget emelték különösen is ki, amelyek lehetővé tették a két közösség közti kapcsolatot. Saját meghatározásuk szerint az örmények könnyen alkalmazkodók, vallásosak, sőt kegyesek, becsületesek, de ugyanakkor mozgékonyak, könnyen feltalálják magukat, szorgalmasak, takarékosak, nem fukarok, sőt egyenesen nagylelkűek, és nem utolsósorban jó hazafiak. Egyes tulajdonságok megegyeznek a magyar nemzetkarakterológiával, így kiemelve, hogy ők egyben a legjobb magyarok is. Ez a toposz különben nagyon gyakran visszatér az *Arménia* (szamosújvári magyar nyelvű örmény folyóirat) hasábjain is (Pál 2007).

Lukácsi Kristóf húsz évig volt Szamosújvár plébánosa, 1856-tól egészen haláláig. Élete egyik fontos célja volt az erdélyi örmény katolikus püspökség megvalósítása. „Tekintjük pedig az örmény püspökséget nemzeti

életünk és önfenntartásunk lényeges föltételül”²¹ – fogalmaznak az örmény püspökség felállítását szorgalmazó örmények a Közoktatásügyi Minisztériumhoz küldött levelükben. Lukácsi az ideológiához szakirodalmat is igyekezett létrehozni, legjelentősebb műve is az erdélyi örmények uniójával és a püspökség kérdésével foglalkozik, amelyet máig használ a nemzetközi szakirodalom (Lukácsi 1859). Az erdélyi örmények ugyanis nem a katolikus egyházzal való unióban találták meg az asszimiláció, a nemzeti beolvadás fő okait, hanem abban, hogy nincs önálló örmény püspökük, aki összefogja őket. Természetesen megkérdőjelezhették volna az egész örmény katolicizmus szükségességét is és visszavezethették egészen az unióig a problémák okát, ez azonban eretnek nézetnek számított volna. „Legyen elég itt tiszteletteljesen felemlitenünk, hogy ennek következtében az örmény nemzet egyházi egysége felbontatván, híveinek nagy része az ősi szertartástól elvonatott és a latin egyházhhoz annectáltatott. Az örmény kath. cultus gyakorlása sokképpen korlátoztatott és különböző rendszabályok hozattak: Az örmény rítusnak az egymástól elszigetelt örmény közösségekben mielőbbi kiirtására Szóval: részesültünk a legnagyobb mértékben és részesülünk mind máig mindazon önkényszerű szokott mostoha bánásmódban, mely az árvák és elhagyatottaknak szokott lenni osztályrésze.” – fogalmaznak a szamosújvári hívek 1868-ban.²²

Lukácsi Kristófnak igazi életműve a püspökség felállítása mellett Szamosújvárott a fiúárvaház megalapítása volt, gyakorlatilag ez is az armenizmus általi fellendüléshez köthető. Lukácsi 1861-ben kezdett hozzá az árvaház tulajdonképpeni megvalósításhoz 4000 forintos saját adománnyal, s ugyanakkor felszólította a város örmény lakosságát hasonló célú adakozásra. A fiúárvaház után a lányárvaház létrehozását tűzték ki célul az örmények, amelyet Kovrig Tivadar 1893-ban alapított meg, biztosítva az erdélyi félárva vagy árva örmény lányoknak a nevelését. Mindkét intézet esetében olyan adatok találhatóak, amelyek arra utalnak, hogy a trianoni békeszerződéssel az árvaházak rendeletetése is megváltozott, a körülmények miatt mintegy nevelőintézetté vált minden szórványban élő örmény gyermek számára, akit szülei taníttatni akartak (Nagyné Lukács 2007).

21 Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár: Örmény katolikusokra vonatkozó iratok. Jelzet nélkül. Szamosújvár szab. kir. város levele a Közoktatásügyi Minisztériumnak 1868. február 22.

22 Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár: Örmény katolikusokra vonatkozó iratok. Jelzet nélkül. Szamosújvár szab. kir. város levele a Közoktatásügyi Minisztériumnak 1868. február 22.

Az armenizmus mozgalmához hasonló szellemi mozgalom volt Franciaországban ugyanebben a korban. Szintén értelmiségiek álltak a háttérben és egy kulturális identitást próbáltak létrehozni: a provanszi írók ok-szítán nyelven írt almanachokat adtak ki, mely lehetővé tette, hogy a lehető legszélesebb tömegeket mozgósítsák az értékek mentésére (Kali 2007).

A tanulmány elején feltett kérdésekre és problémafelvetésekre válaszolva fontos megállapítani, hogy az Erdélybe betelepülő örmények valóban diaszpóráként viselkedtek, annak intézményeit kialakították maguk körében. Integrációjuk hamar megvalósult, jóllehet mindig is felhívták figyelmüket örmény mivoltukra. Az integrációban nagy szerep jutott a vallási uniónak, azonban az önálló egyházi vezető hiányát mindvégig érezték. Célszerű lenne az armenizmus mozgalmát talán önálló monográfiában is bemutatni, hiszen sokrétű és sokirányú volt, annak ellenére, hogy szellemi mozgalomként viszonylag rövid időt élt, szellemi alkotói a 20. század elején haltak meg, illetve a Trianoni Békeszerződés következtében Romániához került erdélyi örmény diaszpóra a továbbiakban nem tudott küzdeni önálló identitásának megélésében.

Szakirodalom

ARAT, Mari Kristin

1990 *Die Wiener Mechitaristen: armenische Mönche in der Diaspora*. Böhlau, Wien–Köln, 20–24.

ÁVEDIK Félix

1921 A magyar örménység multja és történeti jelentősége. In: ÁVEDIK Félix – HERMANN Antal – HOVHANNESIAN Eghia: *Az örmények*. Budapest, 7–25.

ÁVEDIK Lukács

1896 *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvárt

BARDAKJIAN, Kevork B.

2000 *A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500–1920. With an Introductory History*. Wayne State University Press, Detroit

ESZER, Ambrosius

1972 Missionen in Randzonen der Weltgeschichte: Krim, Kaukasien un Georgien. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. 1622–1972*. Vol I/1. Rom–Freiburg–Wien, 664–670.

GALLA, Ferenc

2005 *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17-18. században*. (Collectanea Vaticana Hungariae Classis I, Vol. 2.) Budapest–Róma, Gondolat Kiadó, 142–144.

HEILER, Friedrich

1971 *Die Ostkirchen*. Reinhardt, München–Basel

HÖFFMANN, Gregorio

1935a *Documenta Concilii Florentini de unione Orientalium. II. De unione Armenorum. 22. novembris 1439*. Roma

1935b *Il Vicariato Apostolico di Constantinopoli*. (Orientalia Christiana Analecta 103.) Pont. Institutum Orientalium Studiorum, Roma, 80, 128, 146–148.

HORVÁTH Gábor

2006 Erzsébetváros 1766-os canonica visitatioja. In: ÓZE Sándor – KOVÁCS Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 76–82.

XAC'ATOWR Erzirowmec'i [KHACSATUR Erzrumeci]

1696 *Girk' k'erakanut'ean*. Livorno

1700 *Hamarōtmeknut'iw n Ergoy ergotsn Solomoni*. Constantinople

1709/1736 *Hamarōtmeknut'iw n baroyakani astuatzabanut'ean*. Venice

1710 *Bank'ew k'arozk' yalags tērunakan tōnits*. I–II. Venice

1711 *Hamarōtakan imastasirutiwn*. I–II. Venice

1713 *Čartasanut'iw n*. Venice

1729–1734 *Asuatzabanut'iw n ěndardzak. Liakatar astuatzabanut'iv n...* I–II. Venice

1733 *Neratzut'iw n křistoneakan katarelut'iw n*. Venice

1736 *Karčarōtagunel hamarōtut'iw n ěndhanrakani astuatzabanut'ean*. Venice

KALI Kinga

2007 Vasárnapi örmények. Valami a pozicionális identitásról. In: ÓZE Sándor – KOVÁCS Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 145–155.

KOVÁCS Bálint

2006a Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben. In: ÓZE Sándor – KOVÁCS Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 47–68.

- 2006b Francia jezsuita örmény misszióban. (Jacobus Villotte munkássága.)
In: SZILÁGYI Csaba (szerk.): *A magyar jezsuiták küldetése kezdetektől napjainkig*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 667–675.
- 2007 Az erdélyi örmények interregionális szellemi kapcsolatai a 17–18. században. In: ÓZE Sándor – KOVÁCS Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 29–46.
- 2008 A galíciai örmények hagyatéka Varsóban. *Látó*. (4) 53–66.
- KOWALSKY N. – METZLER J.
1983 *Inventory of the Historical Archives of the Sacred Congregation for the Evangelization of Peoples or „de Propaganda Fide”*. Pontificia Università Urbaniana, Rome
- KRAUSE, Gerhard – MÜLLER, Gerhard (hrsg.)
1979 *Theologische Realenzyklopädie IV*. de Gruyter, Berlin–New York
- KRIKORIAN, Mesrob K.
2002 *Die Armenische Kirche: Materialien zur armenischen Geschichte, Theologie und Kultur*. Lang, Frankfurt am Main
- LUKACSI, Christophorus
1859 *Historia Armenorum Transilvaniae a primordiis gentis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*. Viennae
- MEYENDORFF, John
2001 *Birodalmi egység és keresztény szakadások. Az egyház 450 és 680 között*. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest
- NAGY Márta
2007 Mennyország-ábrázolás a Codex Vaticanus Armenus 32. kötetében. In: ÓZE Sándor – KOVÁCS Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 10–17.
- NAGY Pál
1994–1995 Armenizmus: örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben. In: *Baranyai történelmi közlemények*. VII–VIII. Pécs.
- NAGYNÉ LUKÁCS Klára
2007 A szamosújvári örmény katolikus árvaházak története. In: ÓZE Sándor – KOVÁCS Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 170–206.

- NILLES, Nicolaus
1885 *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani*. Oeniponte
- PÁL Judit
1997 Az erdélyi örmények népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században. *Erdélyi Múzeum* 59. (1–2) 104–120.
- 2000 Armenier im Donau-Karpaten-Raum im besonderen in Siebenbürgen. LÖWE, Heinz Dietrich – TONTSCH, H. Günther – TROEBST, Stefan (hrsg.): *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 121–138.
- 2006 Örmények Erdélyben a 18–19. században. In: ÓZE Sándor – KOVÁCS Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 27–39.
- 2007 Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században. In: ÓZE Sándor – KOVÁCS Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 77–94.
- PETROWICZ, Gregorio
1950 *L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626–1686)*. Roma
- 1988 *La Chiesa Armena in Polonia e nei paesi limitrofi*. Pont. Ist. di Studi Ecclesiastici, Roma
- RAPHAEL, Alexander
1825 *Vita reverendissimi Stephani Acontii Kover archiepiscopi Siuniensis et generalis abbatis Congregationis Mechitaristarum*. Venetiis
- SCHÜNEMANN, Konrad
1933 Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias. In: ANGYAL Dávid (szerk.): *A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*. Budapest, 216–217.
- SZONGOTT Kristóf
1901 *Szamosújvár Szab. Kir. Város Monográfiája 1700–1900. Második kötet. Önálló részletek*. Szamosújvárt
- 1901 *Szamosújvár Szab. Kir. Város Monográfiája 1700–1900. Harmadik kötet. A magyar-örmény metropolisz*. Szamosújvárt
- TISSERANT, Eugenio
1927 *Codices armeni bibliothecae Vaticanae Borgiani Vaticani Barberiniani Chisiani*. Roma.
- TÓTH István György
2004 A szaggatott kapcsolat. A Propaganda és a magyarországi missziók 1622–1700. *Századok* 138. 844–845.

TROEBST, Stefan

1993 Isfahan-Moskau-Amsterdam. Zur Entstehungsgeschichte des moskauischen Transitprivilegs für die Armenische Handelskompanie in persien (1666–1676). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 41. (2) 180–209.

1998 Die Kaspí-Volga-Ostsee – Route in der Handelskontrollpolitik Karls XI. Die Schwedischen Persien-Missionen von Ludvig Fabritius 1679–1700. *Forschungen zur Osteuropäische Geschichte* 54. 127–204.

VRIES, Wilhelm de

1963 *Rom und die Patriarchate des Ostens*. Alber, Freiburg–München

WAGNER, W.

1957–1958 Die Bästende des Archivio della Nunziatura Vienna bis 1792. *Römische Historische Mitteilungen*. (2)

2003 *Haj Galt'ašxarhi Patmut'jun*. Jereván

A bolgár kisebbség múltja és jelene

A romániai bolgár kisebbségi közösség kialakulása a török uralom alatt álló Balkán-félszigeti bolgár etnikumnak a Dunától északra való vándorlásának eredménye, valamint a régió nemzetállamainak születési és megszilárdulási folyamatához vezető határmódosulások következménye.¹ A török kor migrációja hosszú folyamat, katonai, politikai és gazdasági okokra vezethető vissza, s különösen megélné a török hatalomátvétel, a törökellenes felkelések és a keresztény államoknak a Török Birodalommal szemben viselt háborúi során. Két bolgár történész, Veszelin Trajkov és Nikolaj Zsecsev becsült adatai szerint a 14–19. század között Havasalföldre, Moldvába és Erdélybe költözött bolgár eredetű lakosság száma, beleértve Besszarábiát és a Bánságot, megközelíti a 800–900 ezer főt (Trajkov–Zsecsev 1986).

Az 1878 és 1919 közötti területi változások megnövelik e bolgár jelenlét létszámát. A berlini szerződés (1878) értelmében a román állam birtokába kerül Észak-Dobrudzsa, ahol ez idő tájt 50.000 bolgár él. A bukaresti szerződés (1913) szentesíti Románia és Dél-Dobrudzsa (románul Cadrilater) egyesülését, ahol a bolgárok száma 135.000 fő. Az első világháború után a 164.000 dobрудzsai bolgáron kívül Nagy-Romániához tartozik a 164.000 besszarábiai, valamint a Bánság keleti részén élő mintegy tízezer bolgár is. Az 1930-as román népszámlálás szerint az ország területén élő bolgár népesség (neam) 366.384 főt tesz ki.

A romániai bolgár kisebbség jelenlegi térbeli és mennyiségi mutatóit az 1940-es területi változásoknak köszönheti, melyeket a háború végén

¹ Ez a tanulmány megjelent a *Korunk* folyóiratban (2005. január).